

LITERATURA:

ASLANIS, I. 1985, *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 4.

BECKER, C. in H. KROLL 2008, *Das prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994–1996. Ernährung und Rohstoffnutzung im Wandel*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 22.

DULAR, J. 1982, *Halštatska keramika v Sloveniji* (Die Grabkeramik der älteren Eisenzeit in Slowenien). – *Dela* 1. razreda SAZU 23.

DULAR, J. 2002, Dolnji Lakoš in mlajša bronasta doba med Muro in Savo. – V: J. Dular, I. Šavel, S. Tecco Hvala, *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu / Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš*. – *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* 5, 143–159.

GERBEC, T. 2009, Prazgodovinska naselbina na Bledu. Najdišče "pod gradom". – *Diplomsko delo*, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

GRAHEK, L. 2009, *Keramika iz železnodobne utrjene naselbine – gradišča Cvinger nad Virom pri Stični: tipološka, tehnološka in kronološka analiza*. – *Doktorska disertacija*, Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

HÄNSEL, B. in I. ASLANIS 2010, *Das prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994–1996. Die Grabung und der Baubefund*. S prispevki: B. Hänsel, B. Horejs, R. Jung, B. Weninger, M. Pappa, A. Strati. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 23.

HOCHSTETTER, A. 1984, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die handgemachte Keramik: Schichten 19 bis 1*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 3.

HOREJS, B. 2010, Possibilities and Limitations in Analysing Ceramic Wares. – V: B. Horejs, R. Jung, P. Pavúk (ur.), *Analysing Pottery. Processing – Classification – Publication*, *Archaeologica et Medevalia* 9, 15–23.

HORVAT, M. 1999, *Keramika. Tehnologija keramike, tipologija lončenine, keramični arhiv*. – *Razprave Filozofske fakultete*, 1999.

HORVAT, M. 2008, Analize. Makroskopska analiza keramičnega zbira s površinskega pregleda najdišča Mrzlo polje. – V: D. Svoljšak et al., *Mrzlo polje pri Ivančni Gorici*. – *Arheologija na avtocestah Slovenije*, 162–174.

JUNG, R. 2002, *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11*. – *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 18.

RICE, P. 1987, *Pottery analysis: a sourcebook*. – Chicago, London.

PAVLOVIČ, D. 2008, Prazgodovinski piraunos z Nove Table pri Murski Soboti? – *Annales. Series Historia et Sociologia* 18/2, 479–488.

Leonie Carola Koch: *Die Glasbügelfibeln des 8. und 7. Jahrhunderts v. Chr. aus Etrurien. Ein Beitrag zur eisenzeitlichen Glastechnik und zu den Bestattungssitten des Orientalisanten*. Universitätsforschungen zur prähistorischen

Archäologie 190. Habelt, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3672-0. 334 str., 1 CD ROM.

Študija Kochove predstavlja pomembno dopolnitev slike o fibulah s stekleno oblogo iz starejše železne dobe, o kontekstih, v katerih nastopajo, in o prazgodovinski steklarski tehnologiji. V njej je zbrala in predstavila 190 primerkov iz srednje in severovzhodne Italije, ki pred tem večinoma še niso bili objavljeni. Pridružila jim je sorodne izdelke z jugovzhodnoalpskega območja (Magdalenske gore na Dolenjskem in Brega/Fröga na Koroškem) ter iz Gorsewic na Poljskem, ki so pomenljivi z vidika kulturnih stikov.

V prvem delu najprej obravnava problematiko absolutne kronologije starejše železne dobe v Italiji in primerja različne kronološke sheme z ozirom na aktualno opredelitev Ha B2 v severnoalpskem prostoru, na pojav in razvoj igel z vazasto glavico, pa tudi v odnosu do grške keramike.

Uvodoma razjasnjuje tudi terminološko ustreznost izrazov, kot so steklo, steklena pasta, fritte in fajansa, na katere naletimo v arheološki literaturi. Opozarja, da se izraz "steklo" običajno uporablja za bolj ali manj prosojno snov, medtem ko je za označevanje predmetov iz temne in neprosojne snovi pogosto v rabi izraz "steklena pasta", kar ni zmeraj ustrezno. Steklo je umetna snov s svojimi fizikalnimi lastnostmi, pridobiti ga je moč s taljenjem zmesi kremenčevega peska, sode in drugih sestavin. S segrevanjem postane bolj viskozno in ga je moč oblikovati ter obarvati z različnimi kovinskimi ioni (baker, kobalt). Prazgodovinsko steklo je le redko prosojno, saj so v njem opazni drobceni delci in predvsem plinasti mehurčki. Če je prosojno, pomeni le, da so vse substance steklarske mase popolnoma staljene. Predmeti iz neprosojne steklene snovi, ki še vedno vsebuje kristale kvarcita, pa so bili le vroče modelirani. Razen tega lahko steklo vsebuje substance, ki mu po taljenju povrnejo neprosojnost, kot npr. steklo rumene in bele barve. V nemški literaturi se uporablja izraz "Fritte" bodisi za predmete iz silikatne zmesi ali za proizvode prve faze tehnološkega postopka izdelave stekla. Gre za postopek, ko zaradi segrevanja pri visokih temperaturah pride do taljenja in sprijemanja delcev. Fajansa prav tako predstavlja snov z veliko vsebnostjo silicija, ki je modelirana iz kvarcitne paste in drugih finih primesi s hladnim postopkom. Predmeti iz fajanse niso bili taljeni, temveč so bili ob koncu postopka segrevani, da se je masa bolje sprijela in dobila steklasto prevleko. Skratka, predmeti, ki dajejo videz stekla, so lahko modelirani na različne načine.

Osrednja tema te študije so fibule, ki imajo na loku le eno veliko stekleno jagodo, katere jedro je iz temne snovi in okrašeno z belimi ali rumenimi ornamentom. Tovrstne fibule, ki doslej še niso bile deležne podrobnejše analize, je Kochova tipološko klasificirala glede na obliko, velikost in okrasne prvine. Po obliki jih ločuje na dve skupini – prvo predstavljajo primerki, ki so sorodni bronastim fibulam sanguisuga, drugo skupino pa zastopajo primerki z dvema, tremi ali štirimi izrastki na oblogi. Glede na velikost obloge jih je razdelila na štiri razrede, najmanjše jagode merijo 3–5 cm, največje presegajo dolžino 10 cm. Okras je lahko izveden v eni ali dveh barvah (beli in/ali rumeni). Tiste fibule z oblogo, ki posnemajo obliko sanguisuga, so običajno okrašene z motivom "ribje kosti", one z izrastki

pa krasijo očesca oz. koncentrični krožci ter cikcak ali ravnolinijski motivi. Primerkov, ki imajo stekleno oblogo s številnejšimi izrastki, ni upoštevala, ker je te obdelala že ugledna raziskovalka prazgodovinskega stekla Thea Elisabeth Haevernick, ki jih je imenovala "*Stachelbügelfibeln*". Zanje se v slovenščini uporablja izraz "ježevke", pojavljajo pa se na Dolenjskem in posamični primerki v Este.

Kochova se je posvetila tudi vprašanju postopkov izdelave fibul s oblogo. Za obravnavane primerke domneva, da so bili izdelani na tri načine. Po enem postopku je bilo jedro najprej hladno modelirano okoli rahlo ukrivljene palice; jedro so potem segrevali, pri čemer je zaradi visoke vsebnosti silicija zgornja plast posteklenela. V nekaterih primerih je jedro iz temne grobozrnate zmesi obdano s steklasto prevleko; s to tehniko (*Fritte*) je bilo izdelanih nekaj primerkov iz Emilie-Romagne in en iz Picenuma. Fibule iz južne Etrurije, z območja *Ager Faliscus*, pa imajo jedro, ki je bilo modelirano iz taljenega stekla.

Dekoracija je bila izdelana z ovijanjem viskoznih steklenih nitk bele ali rumene barve na segreto jedro. Znana sta tudi primera, ko je bila okoli jedra ovita bronasta ali bakrena nitka. V oblogo so na koncu z ostrim predmetom (npr. nožem) zarezali vzdolžne kanelure, zato ima taka jagoda presek v obliki rozete. Ta postopek je avtorica tudi nazorno ilustrirala. Plastični okras z izrastki so dosegli z nanašanjem ali izvlečenjem s pomočjo orodja, npr. pincete. Te postopke so v železni dobi uporabljali tudi za izdelovanje steklenih jagod in vijčkov.

V nadaljevanju študije sledi podroben pregled najdišč in kontekstov, v katerih nastopajo tovrstne fibule. Največ fibul s stekleno oblogo (90 kosov) je poznanih iz Bologne in drugih središč iz njene okolice, vendar pa v primerjavi s številom odkritih grobov iz tega časa in v primerjavi s sočasnimi fibulami z jantarno ali koščeno oblogo predstavlja redkost. V Bologni so zastopane na vseh tamkajšnjih grobiščih – Benacci, Arnoaldi, De Luca, Stradella della Certosa, kjer se pojavljajo v časovnem razponu od zadnje četrtine 8. st. do zadnje četrtine 7. st. pr. n. št. Najstarejši kontekst predstavlja grob Benacci 888, v katerem je bil najden primerek, okrašen s spiralno ovito bronasto nitko. Večinoma gre za bogate ženske grobove, ki so vsebovali na desetine fibul, pa tudi uvoženo posodje, kot npr. grob Benacci 119, v katerem je bil najden *skyphos*, uvožen iz Volterre; grob v San Giovanni pa je bil obeležen celo z nagrobno stelo. Fibule s stekleno oblogo nastopajo običajno v paru in so bile večinoma sežgane skupaj s pokojnico, kar govori za to, da so spadale k oblačilu. Znani pa so tudi posamični dobro ohranjeni primerki, ki nakazujejo, da so morda v Bologni uporabljali tudi ritual ovijanja žar s tkanino, na katero je bilo pripeto okrasje, podobno kot v Verucchiu.

V Verrucchiu je zabeleženih skupaj okoli 40 fibul s stekleno oblogo, ki so večinoma v zelo dobrem stanju. Izvirajo iz različnih grobišč – Moroni, Le Pegge, Lippi – in so pripadale bogatim ženskim grobovom, ki so vsebovali po več primerkov, tudi take s koščeno ali jantarno oblogo, pa zlate lamele, pektorale, množico jantarnih in steklenih jagod (med drugim jagode tipa Kompolje po Haevernick-ovi), poleg tega še vijčke, motke, preslice, kultne sekire in v enem primeru celo skarabej s hieroglifi. Okoliščine in lega najdb v teh grobovih govorijo, da je morebiti šlo

za svečana ritualna ogrinjala, na katera je bilo pritrjeno vse to okrasje in s katerim je bila prekrita žara, ki je bila običajno položena v dolij. Po drugi strani pa ti dodatki pričajo o posebni vlogi žensk v tej sredini. Najdene pa so bile tudi v dveh otroških grobovih, v enem je bil nemara pokopan deček. Veliko fibul s stekleno oblogo iz Verucchia je zelo podobnih onim iz Emilie, nekatere druge pa imajo paralele v estenskem prostoru in na Dolenjskem.

Na estenskem prostoru je zabeleženih osem primerkov, v glavnem so zastopani v Este, kjer predstavlja najstarejši kontekst grob Casa di Ricovero 236, datiran v čas okoli leta 700; grob Casa di Ricovero 235 je četrto stoletja mlajši, še mlajši pa je grob Rebato 100, ki je vseboval protokorintski *aryballos* iz druge polovice 7. st. pr. n. št. Najmlajši tip predstavlja t. i. *Stachelbügelfibel* oz. ježevka iz groba Casa Alfonsi 22, ki je datiran v 5. st. pr. n. št.

Na območju matične Etrurije so fibule s stekleno oblogo slabše zastopane. Največ jih je bilo odkritih v Vetuloniji (8 od 17 primerkov), in sicer v okviru bogatih pokopov v Primo Circolo delle Pellice, Secondo Circolo delle Pellice in v Tomba delle Tre Navicelle, ki so datirani v 7. st. pr. n. št. Izdelane se bile v tehniki *Fritte*, pojavljajo pa se v kombinaciji z zlatimi in srebrnimi fibulami. Tomba delle Tre Navicelle predstavlja skeletni pokop, kjer je pokojnica imela par fibul s stekleno oblogo na prsih, preostale so pripadale žganim pokopom. V Volterri so bili najdeni trije primerki, ki pa nimajo znanih kontekstov. V Marsiliani d'Albegna so take fibule izpričane v treh bogatih ženskih grobovih z območja grobišča Banditella, spominjajo pa na izdelke iz Padske nižine, medtem ko je primerek iz Cetone (Chuisi) bolj podoben fibulam iz Vetulonije, ki so bile izdelane v tehniki *Fritte*. Na območju *Ager Faliscus*, ki zajema najdišča Falerii, Narce in Capena, se pojavljajo v okviru bogatih pokopov v sarkofage. Obloge na teh fibulah so bile izdelane iz taljenega jedra. V teh grobovih nastopajo mestoma skupaj s kultno sekiro in drugimi predmeti, na katerih je upodobljena taka sekira. Primerkom iz *Agra Falisca* sta podobni fibuli iz Veio in Picenuma. Fibule iz Veio so datirane v tretjo četrtino 8. st. pr. n. št. in spadajo med najstarejše tovrstne izdelke. Tam so bile najdene v grobu štiriletne deklice v Quattro Fontanili, ki je imela bogato jantarno, stekleno, zlato in bronasto okrasje ter obesek v obliki egipčanske boginje Mut iz redke snovi (*Ägyptisch Blau*). Nekaj fibul s stekleno oblogo je znanih tudi iz Lacija (mednje sodi fragment iz svetišča v Satricumu) ter na drugi strani iz Picenuma.

Fibulam s stekleno oblogo iz Picenuma in Emilie sta podobna primerka iz Fröga/Brega na Koroškem, medtem ko ima obloga za fibulo, ki izvira z Magdalenske gore na Dolenjskem, najboljše vzporednice v izdelkih iz najdišč Verucchio in Gazzo Veronese. Obloga fibule z Magdalenske gore, ki jo hrani Römisch-Germanisches Zentralmuseum v Mainzu, je temnomodre barve in je bila modelirana iz peščenega jedra, okras pa je izpadel; kateremu grobu je pripadala, pa ni znano. Najbolj oddaljeno najdišče fibul s stekleno oblogo predstavljajo Gorsewice na Poljskem, kjer je bil najden en primerek z okrasom v obliki "ribje kosti", ki spominja na izdelke iz Padske nižine. Spadal je v moški grob, kar je glede na vse ostale znane kontekste izjemno. Razumeti ga je moč v zvezi z jantarno potjo, ki je povezovala Caput Adriae in severovzhodno Evropo.

Kochova se je v tej študiji dotaknila tudi vprašanja delavnic. Glede na razprostranjenost fibul s stekleno oblogo in njihovo koncentracijo na območju Emilie-Romagne se vsiljuje hipoteza, da drugod predstavljajo import iz te sredine. Vendar pa je podrobnejša analiza pokazala, da med regijami obstajajo razlike v načinu izdelave, kar pomeni, da so jih izdelovali na različnih koncih. Lokaliziranje delavnic je težavno iz več razlogov. Na obravnavanem prostoru steklarske delavnice do zdaj niso arheološke izpričane. Tudi v Frattesini niso odkrili steklarskih peči in orodja za oblikovanje tovrstnih izdelkov. Na same postopke izdelave je tako moč sklepati le iz končnih izdelkov ter s pomočjo etnografskih analogij in na osnovi izsledkov eksperimentalne arheologije. Drug problem je ta, da ni nujno, da so se vse faze tehnoloških postopkov – od pridobivanja stekla do oblikovanja končnih izdelkov – dogajale na istem kraju oz. v isti delavnici. Prepoznavanje različic in tehnoloških postopkov otežuje tudi dejstvo, da so bile nekatere deformirane v ognju zaradi rituala sežiganja pokojnih skupaj s pridatki, kot je bil običaj v Emilii-Romagni.

Prvi primerki fibul s stekleno oblogo so znani že v 8. st. pr. n. št. tako v Padski nižini, estenskem prostoru kot tudi v matični Etruriji. Po obliki in deloma po okrasu se navezujejo na bronaste fibule sanguisuga, kar bi govorilo za to, da so se nemara po njih tudi zgledovali. Na drugi strani so fibule z oblogo, ki jo krasijo izrastki, značilne za severovzhodno Italijo in Verucchio, medtem ko jih v matični Etruriji ni opaziti. Sama tehnologija pridobivanja stekla je bila znana že v času bronaste dobe na širokem prostoru, zato je težko pripisati ta izum eni regiji.

Kochova je svojo študijo opremila z nazornim slikovnim gradivom, ki vključuje razne karte razprostranjenosti, načrte najdišč, grobišč in grobov, številne razpredelnice, grafikone, ilustracije in risbe gradiva. Na priloženem CD so dostopne fotografije večine primerkov, ki so zbrani v katalogu najdb in opisani na podlagi avtopsije. Razen tega objavlja tudi izčrpen katalog grobnih kompleksov, s podatki o spremnih najdbah, o ustanovah, kjer se hranijo, ter o objavah. Študijo pa zaključuje z obsežnim seznamom literature. Iz njene osebne bibliografije je razvidno, da se je v magistrskem delu ukvarjala z upodobitvami ptic v situlski umetnosti. Motiviko situlske umetnosti je obravnavala tudi v objavljenih člankih, medtem ko je bila tema te študije njena doktorska disertacija.

Sneža TECCO HVALA

Markus Helfert: *Groß-Gerau II. Die römischen Töpfereien von Groß-Gerau, "Auf Esch": Archäologische und archäometrische Untersuchungen zur Keramikproduktion im Kastellvicus.* Frankfurter Archäologische Schriften 11, Habelt, Bonn 2010. ISBN 978-3-7749-3638-6. 262 str.

V seriji publikacij Frankfurter Archäologische Schriften, ki ga izdaja Institut za arheološke znanosti Goethejeve univerze iz Frankfurta na Majni, je izšla serija zvezkov o najdišču Groß-Gerau. Na lokaciji "Auf Esch", na strateški točki v okljuku reke, je omenjeni inštitut v letih 1998–2000 izkopal del rimskega vojaškega tabora s pripadajočo naselbino in odkril kasnejšo alamansko poselitev. V 9. zvezku

serije je Carsten Wenzel objavil dizertacijo, kjer predstavlja stratografske podatke in analizo odkrite arhitekture tabora in naselja. Zvezek 11 je objava dizertacije Markusa Helferta, ki je z najrazličnejših vidikov raziskal odkrite lončarske delavnice v naselju Groß-Gerau.

Čeprav nekaj ostankov nakazuje prisotnost vojske na območju Groß-Gerau v predflavijskem času, pa je bil pravi vojaški tabor postavljen ok. leta 75 n. št. Lesene stavbe so bile konec 1. stoletja spremenjene v zidane objekte, vojska pa je tabor zapustila med leti 115 in 120. Od njegovega nastanka dalje se je ob taboru oblikovalo pripadajoče naselje, *vicus*, ki je bilo s taborom vitalno povezano, saj so prebivalci vojake oskrbovali z blagom in storitvami. Čeprav je veliko vaščanov odšlo z vojaškimi enotami, je naselje živelo še vsaj do tretje četrtine 3. stoletja. V 2. st. se je naselje spremenilo in razraslo v največje naselje v južnem Hessnu. Izven izkopanega območja, se je poselitev nadaljevala tudi od konca 3. st. dalje, kakor kažejo grobovi iz 4. st. Opuščene površine v 4. st. poselijo še priseljeni Germani, med katerimi prevladujejo Alamani. Konec njihovega naselja datirajo v konec 4. ali začetek 5. stoletja.

Med izkopavanji v letih 1998–2000 in z geofizikalnimi raziskavami je bilo odkritih vsaj osem lončarskih peči. Helfert predstavi vse arheološke terenske podatke. Natančneje pa analizira lončarske delavnice 1, 2 in 3, kjer so bili odkriti predvsem ostanki lončarskih peči in jame z odpadnim materialom. Odkriti so le redki ostanki arhitekture, hiš lončarjev. Dolžino stavb in parcel ob glavni ulici pa je možno rekonstruirati.

Medtem ko je bila lončarska delavnica 1 ustanovljena že ob nastanku tabora in naselja, sta drugi dve nastali nekoliko kasneje, okoli leta 90. Vse tri pa so prenehale s svojim delovanjem z odhodom vojske med leti 115 in 120.

Poleg peči, ki so bile skoraj popolnoma vkopane, je bil v delavnici 3 odkrit tudi bazen za pripravo gline. V delu je predstavljena natančna analiza peči, analiza žgalnih tehnik z eksperimentalnim delom, z naravoslovnimi metodami pa so bili ugotovljeni izvori gline v okolici naselja. Na odpadnem keramičnem materialu se je avtor posvetil izdelavi in njenim sledem ter raziskal vse delovne postopke različnih vrst keramike.

Vse tri lončarske delavnice so izdelovale grobo in namizno keramiko, predvsem redukcijsko žgane izdelke. Avtor je na osnovi 200 odlomkov ponesrečenih lončarskih izdelkov izdelal tipološke analize in raziskal proizvodnje posameznih peči. Oblikovni spekter posameznih delavnic se je toliko razlikoval, da je avtor preko analogij celo lahko odkril regije, od koder so prišli lončarji. Tipološko je bilo posodje izdelano v klavdijsko-neronski tradiciji renske keramike. S koncem 1. st. in rimsko zasedbo so se pojavile tudi nove vrste keramike, kakor je keramika z marmorjem ali keramika z rumeno sljudo z novimi oblikami. V lončarskih delavnicah v Groß-Gerau so izdelali fino namizno keramiko Terra Nigra, grobo marmorirano keramiko, keramiko z zlato sljudo, engobirano keramiko, oksidacijsko in redukcijsko namizno keramiko ter grobo kuhinjsko keramiko, katere je bilo največ. Z naravoslovnimi analizami je bila potrjena tudi trgovina z izdelki do bližnjega večjega naselja, postavljene pa so bile tudi fizikalne, kemične in tipološke razlike z referenčnimi skupinami keramike iz Mainza, Wormsa in drugih večjih okoliških rimskih centrov Germanije Superior.